

Історіографія, джерелознавство та методологія аграрної історії України

В.І. Марочко

Уклад життя селянина-фермера: методологія дослідження

Організаційні та функціональні ознаки селянських господарств в УСРР 20-х рр. були і є пріоритетними напрямками науково-історичних досліджень, а історіографія має десятки монографічних і дисертаційних праць, сотні статей. Їх більшість присвячена соціально-економічним відносинам в українському селі, проблемам кооперативного руху. Радянська історична наука виокремлювала класово-формаційні характеристики економічного укладу в українському селі, переймаючись теорією класової боротьби, історією колективізації та політикою розкуркулення, типологізацією селянських господарств у контексті розвитку дрібнотоварного виробництва та з'ясування їх так званої капіталістичної природи.

Дослідження повсякденного життя селян передбачає дещо іншу парадигму наукового пізнання, яка ґрунтується на системному аналізі їхнього соціально-економічного укладу, організаційних формах господарювання, побуту, ментальності. Для цього необхідно виявити концептуальні та фактологічні підвалини наукових розробок стосовно фермерського типу селянських господарств в українському селі 20-х рр. ХХ ст., вивчити його сутнісні ознаки, з'ясувати проблемні пріоритети, характерні функціональні риси, тобто встановити рівень висвітлення в історичній літературі.

Історіографічний аналіз є вибіркоким, оскільки нас цікавлять праці, які безпосередньо стосуються соціально-економічних основ селянського укладу життя, тобто селян-фермерів, а не загалом усієї системи аграрних відносин. Ми орієнтуємось на літературу 20-х рр. ХХ ст., яка зафіксувала сам термін „фермерство” і сучасну історіографію, свідомо уникаючи досліджень у 1930-80-х рр., звертаючись лише до окремих видань.

Історико-економічна література 1920-х рр. вирізнялася наявністю ґрунтовних досліджень соціальних відносин на селі, особливо щодо визначення типу господарств, їх кількості, майнових характеристик, кредитоспроможності. Так, А.І. Хрящева, аналізуючи економічне становище селянських господарств, виокремила дві групи, що мали безпосереднє відношення до фермерського типу: заможні селяни та „велико-експлуататорське господарство” [1, 18]. Характерною ознакою першої групи була наявність значної кількості працездатних членів селянського двору, соціально-організаційна єдність, двоє-трьох коней, дві-три корови, дрібної худоби та угідь вище середньої норми по району. Подібні господарства мали тісний контакт з ринком – продавали худобу, торгували сільськогосподарською продукцією. За сприятливої ринкової ситуації вони, на думку А.І. Хрящевої, ставали не лише

високотоварними, а також набували ознак „підприємств капіталістичного типу” (використання найманої робочої сили, наявність промислових закладів) [1, 18-19]. Вірогідність масового „переродження” цієї групи господарств, як слушно зауважувала дослідниця, була незначною з декількох причин: через їх нестримне економічне дроблення на дрібні господарства, слабкий розвиток промислових підприємств. Селянські господарства подібного типу характеризувалися високою питомою вагою внутрішнього споживання.

Селянські господарства „експлуататорського типу” мали досить виразні економічні ознаки: наявність значної кількості робочої та продуктивної худоби, найманих робітників, промислових або торгових закладів, оренда землі. Капіталістичне нагромадження в таких господарствах, за ознакою А.І. Хрящевої, відбувалося активно, оскільки доходи виділялися їхніми власниками „з землі, засобів виробництва, кредиту, промислових і торгових підприємств” [1, 20]. Їхня господарська діяльність не обмежувалася територіальними кордонами села, а поширювалася на міста. Такого висновку вона дійшла в 1926 р., хоча трьома роками раніше мала іншу оцінку. Якщо в землеробстві відсутня приватна власність, а поземельні відносини характеризуються за іншими ознаками (наявність їдоків тощо), наголошувала тоді А.І. Хрящева, відтак немає умов для розвитку куркульства і глибокої диференціації серед селянства [2, 48-50]. З іншого боку, „куркульські операції”, на її думку, міг взяти на себе „торговий капітал”, який не стосувався безпосередньо землеробства, тому капіталістичні тенденції виявляли себе у лихварстві, в торгових оборотах.

Дослідник селянських господарств В. Сараб'янов поділяв їх на докапіталістичні і дрібнотоварні. До першої групи належало дрібно кустарне виробництво, а також господарства селян, що виробляли продукцію „для продажу”, а не для „вилучення прибутку”. До категорії „дрібнотоварних” потрапляли господарства докапіталістичного укладу (бідняцько-селянська група). Непман, на переконання В. Сараб'янова, це насамперед власник знарядь і засобів виробництва, проте не кожен із них був „експлуататором”. За такою класифікацією до групи „сільських буржуа” він відносив і середняків, тому що вони були власниками, але не експлуататорами, бо у них не створювалася додаткова вартість [3, 8-9].

На думку Г. Раєвича, а він запропонував власне бачення соціально-економічних форм господарювання на селі, вирішальне значення мали суспільні відносини між людьми, відносини суб'єктів господарювання, а не просто відношення між засобами виробництва та робочою силою. Дослідник підкреслював, що для капіталістичних тенденцій у сільському господарстві УСРР замало сприятливих передумов, але значно більше факторів стримування: націоналізація землі, регулювання оренди і найманої праці, податки, низький рівень продуктивних сил у сільському господарстві, несприятлива цінова політика

[4]. Всі підкреслювали дрібнотоварність сільськогосподарського виробництва, але не досліджували самого укладу життя селян. З'ясували соціально-економічний уклад, М. Вольфсон розрізняє дрібне трудове господарство (виробництво продукції власними силами) та „приватнокапіталістичне” (з використанням найманої робочої сили, одержання прибутку, додаткової вартості) [5], тобто ключові ознаки фермерського типу, хоча і не виказує будьяких покликань стосовно існування подібних організаційно-господарських форм.

Дія літератури 1920-х рр. із аграрної тематики характерна прикладна спрямованість праць, а з іншого боку – проникнення відповідних засад більшовицької моделі соціалізму. Політично-ідеологічними ознаками вирізнялася оцінка селянських господарств, запропонована Ю. Ларінім, особливо щодо „існування в селі буржуазно-підприємницького (куркульського) господарства” [6].

Його класифікація чотирьох типів куркульських господарств мала вивершений зразок реалізації принципів марксистської войовничої соціології 20-х рр. ХХ ст., але необхідно зазначити, що він був майже єдиним, хто розглядав селянські господарства за типом їх підприємницької діяльності. „Куркуль-виробник”, котрий за допомогою найманої праці займається виробництвом із підприємницькою метою (продаж товару на ринкові) та використанням найманої робочої сили, „куркуль-скупщик” (скуповує у бідняків та середняків продукцію їхніх господарств для реалізації на ринкові), „куркуль-торговець” (займається торгівлею промтоварами та продажем продукції кустарів), „куркуль-лихвар” (здає в оренду знаряддя праці, робочу худобу), маючи з того прибуток [6, 56-57]. Не залишив він поза увагою і середняка, якого вважав „куркулем у динаміці”, тобто в еволюції його до приватнокапіталістичного типу, а перша і третя категорії налічувала близько 800 тисяч господарств [6, 58]. Його тлумачення селянських господарств не завжди відповідали їх реальним соціально-економічним ознакам, а терміни „непмани”, „непманська буржуазія”, використані Ю. Ларінім, мали переважно політико-економічне спрямування. Диференціація селянських господарств розглядалася ним із точки зору формування на селі „капіталістичних підприємців”, а не фермерів. На таких світоглядних і теоретичних позиціях перебували й інші дослідники – Л. Крицман, А. Гайстер, А. Азізян [7].

Фермерський тип селянського господарства в 1920-х рр., як організаційної форми „дрібнокапіталістичного землеробства”, висвітлювали В.М. Качинський та А.І. Хрящева. Вони першими застосували визначення „фермер”, а також обґрунтували соціально-економічні ознаки фермерських селянських господарств в українському селі. Так, В.М. Качинський, аналізуючи розвиток зернового господарства південних регіонів України, дійшов висновку про існування „дрібноселянського фермерського капіталізму”, „фермерських господарств – дрібних і середніх” [8]. Принагідно зазначимо, що його статті і брошури з аграрної проблематики вирізнялися ґрунтовністю та оригінальністю висновків. Він першим звернув увагу на катастрофічні соціально-економічні наслідки жовтневого перевороту для сільського господарства. Скасування приватної власності і ліквідація

поміщицьких господарств, на його глибоке переконання, зруйнували усталений віками тип сільськогосподарського виробництва, спричинили небувалу його натуралізацію, тобто поглиблення питомої ваги внутрішнього споживання [9]. Основним показником класифікації В.М. Качинський вважав обсяг зернового клину, а також показники забезпечення селянських господарств худобою, особливо робочою (воли, коні).

Дотримуючись класового підходу, А.І. Хрящева звернула увагу на економічні обставини переростання „залежного селянства” у „клас фермерів” [1, 18-20]. Фактично вона ототожнювала селянські господарства з фермерським типом, а з іншого боку – висловлювала і певне застереження, підкреслюючи небажаність такого розвитку.

Соціально-економічна диференціація селянських господарств, яку досліджували Л. Крицман, М. Левенятам, Е. Терлецький, О. Подвінський [10], свідчила про функціонування організаційних форм дрібнотоварного виробництва.

Товарне селянське господарство було об'єктом ґрунтового економічного аналізу, проведеного відомими у 1920-х рр. дослідниками О. Подвінським, В. Доброгаєвим, В. Мишкісем, А.Я. Альтерманом, В.М. Соловейчиком [11]. Їхні праці вирізнялися конкретикою, прагматичним характером, орієнтовані на досягнення практичних результатів, у них хоч і зустрічалися визначення „приватний капітал”, але без політичної інтерпретації.

Фермерський тип селянських господарств, але виключно в контексті науково-теоретичного аналізу, досліджували представники відомої у 1920-х рр. „організаційно-виробничої школи” О.В. Чаянов, О.М. Челінцев, Г.А. Сту-денський, М.П. Макаров, Б.Д. Бруцкус, Л.М. Минін, М.Д. Кондратьєв. Так, наприклад, Г.А. Студенський, вивчаючи походження земельної ренти, валового доходу в сільському господарстві, вказав на концептуальні засади цього наукового напрямку, засновники якого займалися вивченням організаційних форм селянських господарств, обґрунтуванням їх еволюційного шляху функціонування [12]. Сімейно-споживчий фактор і трудово-споживчий баланс, на його думку, становили ключові принципи та концептуальні підвалини „організаційно-виробничої школи” вчених-аграрників, які з'ясували проблеми організаційно-технічної та соціально-психологічної природи приватного селянського господарства [13]. Суть теорії, якщо наблизити її до реального життя, полягала в тлумаченні селянського господарства як сімейно-трудової і споживчої організації. Трудове господарство не користувалося найманою робочою силою, а його виробнича структура була віддзеркаленням трудово-споживчого балансу селянського двору. Фактично вони досліджували основи фермерських селянських господарств.

Авторитетними представниками „організаційно-виробничої школи” були також О.М. Челінцев і М.П. Макаров [14], які активно обстоювали та захищали теорію трудово-споживчого балансу селянського фермерського господарства. Не всі господарства, на їхню думку, були трудовими, тому вчені зосереджувалися на з'ясуванні внутрішніх закономірностей їх організації виробництва, структури споживання, побудови виробничої

діяльності, тобто повсякденного життя селянського двору. Їхня концепція еволюції селянського господарства відрізнялася від інших глибиною науково-теоретичного аналізу та прагматизмом висновків.

Ідейним лідером та засновником організаційно-виробничого напрямку аграрних досліджень 1920-х рр. був О.В. Чайнов. Науковий метод пізнання визнавав Л. Крицман, який був непримиренним опонентом, хоч і написав передмову до збірника праць представників названого напрямку [15]. Він зазначав, що в книзі марно шукати „марксистського, тобто пролетарського” підходу до економіки сільського господарства, бо вона „знайомить читача з поглядами однієї з немарксистських шкіл” [15, 3]. Десятки праць О.В. Чайнова, які виходили друком в 1920-х рр., стосувались, крім кооперації, виключно проблеми еволюції селянського господарства, автор широко обстоював організаційно-господарські підвалини селянського „індивідуального підприємництва” [16], тобто фермерства. Досліджуючи соціальну природу селянської кооперації, О.В. Чайнов називав шість основних типів селянських господарств. Вони, за його системою класифікації, належали до двох економічних типів: „капіталістично-товарного” і „сімейно-товарного” [17, 29]. Перше максимально використовувало найману робочу силу для одержання „підприємницького доходу”, а друге діяло за рахунок праці членів родини. Обидва типи були приватними, але „сімейно-товарне”, за оцінкою вченого, не мало „чистого доходу”, а лише валовий, тому що працювали всі члени господарства, без найманої робочої сили [17, 34].

Показником „капіталістичності” господарства О.В. Чайнов вважав не кількість наймитів, тому що їхнє використання могло бути і збитковим для селянина-фермера, а „чистий дохід”. Класичне „куркульське господарство” могло забезпечувати виробничі процеси і без застосування найманої робочої сили, а основним джерелом прибутку могли бути торгові обороти, лихварство, оренда знарядь праці [17, 29-30]. Вчений не використовував визначення фермери, але майже всі його праці з аграрної проблематики свідчать про існування фермерського типу організації селянських господарств.

Наприкінці 80-х та особливо протягом 90-х рр. ХХ ст. чайновські ідеї розвитку селянської кооперації набули теоретичного і прикладного значення, а в історіографії почали з’являтися конструктивні напрями наукового пізнання проблем аграрних відносин у 20-х рр. Упродовж 1980-х рр. історична наука займалася вивченням способу життя суспільства та його соціально-професійних груп, тобто історики вперше застосували методики соціологічної науки, філософії, намагаючись відшукати універсальну методологічну нішу для системного аналізу соціалістичних перетворень [18]. Філософсько-соціологічна категорія „спосіб життя”, якщо вилучити її ідеологічну сутність, дозволяла виявити складові повсякденного життя селян, робітників, інтелігенції. Актуалізація наукового осягнення соціально-класової структури радянського суспільства також припадає на 80-ті рр. ХХ ст.

Протягом 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. з’явилися ґрунтовні монографічні дослідження соціально-економічних проблем розвитку селянських

господарств, а з іншого боку – відбулося подолання методологічної монополії, яку представляла марксистсько-ленінська концепція суспільних відносин та відповідних теоретичних принципів їх висвітлення. Почали виникати різні методики історичних досліджень, які спираються на формаційні, цивілізаційні принципи вивчення системних явищ і процесів, а також застосування функціональних складових соціальних систем, у тому числі й теорії повсякденності, тобто висвітлення соціальної історії класів і груп без ідеології та політики.

На переконання сучасних російських істориків, концептуальні підвалини теорії модернізації та соціальної історії, а також тоталітаризму, як складових наукового пізнання суспільно-політичних та економічних процесів у СРСР 20–30-х рр., були запозичені із зарубіжної політології. Російська дослідниця взаємин влади і суспільства у 30-х рр. І.В. Павлова називає основні підходи її колег до вивчення соціальної історії: відмова від політики та ідеології, заміна історії „згори” історією „знизу”, здійснення історичного аналізу на мікрорівні суспільства, усунення методу пояснень та запровадження форми оповідань про минуле, але на якісно новому рівні [19]. Принципи соціальної історії стосовно 1930-х рр., на її думку, не діють, оскільки тоді не існувало громадянського суспільства. Маловиразною є теорія модернізації щодо з’ясування особливостей соціально-економічних відносин, тому що спостерігалася масова люмпенізація і маргіналізація населення, антимодернізм, бо руйнації зазнали суспільні цінності, які існували до 1917 р. Якщо І.В. Павлова визнає універсальність концепції тоталітарності для виявлення закономірностей політичного розвитку, то її російські колеги В.С. Измозик та Н.Б. Леніна висловлюють з цього приводу сумнів, оскільки вона є недостатньо вичерпною для висвітлення соціальних відносин – „побутової повсякденності” [20]. Відомий історик Росії А.М. Сахаров підкреслює той факт, що на початку 1990-х рр. разом з крахом тоталітарної системи відбувалися перетворення у царині методології історії: розвал марксизму як методу, утвердження антикомунізму, що поступово набував ознак наукової лінії в історичних дослідженнях [21].

На початку ХХІ ст. російська історіографія поповнилася статтями та монографіями з теоретичних та прикладних проблем непу. Історіограф І.Б. Орлов, проаналізувавши наукову літературу, яка з’явилася у 90-х рр. ХХ ст., виокремив наявність цивілізаційного та формаційного підходів до історії здійснення непу, які разом із іншими факторами започаткували проблему альтернативності, тобто перспектив непу, унеможливлення тоталітаризму. Він зазначив, що вивчення побуту, психології широких соціальних груп, тобто елементів повсякденного життя суспільства, лише розпочалося. Вчений порушив питання про соціальну і політичну поведінку людей, про рівень матеріального забезпечення, про „стратифікацію неписьмого суспільства” [22]. Історики звертають увагу на необхідність формування цілісної концепції непу [23], на „фізіономію неписьмого ринку” [24], підкреслюючи те, що неп – це не лише поступка або маневр, а також і модернізація економічних відносин. Все-таки російським дослідникам, судячи зі змісту ґрунтовної колективної монографії про неп, яка

вийшла друком у 2002 р. [25], не вдалося подолати інерційних сил радянської історіографії, відтак вони розглядають його дещо традиційно, у тому числі в галузі сільського господарства. Досліджуючи механізми правового регулювання економіки, історики схильються до необхідності вивчення саме організаційних форм господарської повсякденної діяльності різних соціальних груп населення. Більшість праць із аграрної проблематики 20-х рр. ХХ ст. стосувалася кооперативного руху [26], особливо в Україні [27], але повсякденне життя досліджується опосередковано. Кооперативний уклад, тобто кооперація дрібних товаровиробників, мав організаційні форми (кооператив, селянські господарства) і територію поширення, формуючи функціональні ознаки сільськогосподарської економіки. Сільськогосподарська кооперація сприяла зміцненню селянських господарств фермерського типу.

Сучасна українська історіографія соціального розвитку в УСРР 1920-х рр. поступово зосереджується на організаційних формах приватного підприємництва. Так, у монографії О.О. Сушка йдеться про функціонування селянського фермерського господарства, а також кустарно-ремісничих промислів на селі, приватної торгівлі [28]. Приватнопідприємницьку діяльність на фінансовому ринку періоду непу досліджує Ю.П. Волосник [29], тобто історичні дослідження фактично стосуються повсякденного комерційно-виробничого життя великих груп населення. Обидва згадують неупманів, але в контексті підприємництва, хоча обмежуються економічними характеристиками тих чи інших суб'єктів виробництва.

Грунтовним історико-економічним дослідженням селянського господарства є монографія В.В. Калініченка [30], який розглядає його в контексті сімейно-трудова організації сільськогосподарського виробництва. Він спирається на теоретичну спадщину представників організаційно-виробничої школи – О.В. Чанова та інших. Висвітлюючи соціально-економічні ознаки функціонування індивідуального селянського господарства, вчений визнає історичний факт існування у 1920-х рр. фермерського сектора, організаційною формою якого було заможне селянське господарство. Він вивчає його соціальні підвалини, участь у кооперації, регулятивний вплив держави, трудовий баланс, виробництво продукції, органи селянського самоврядування – громади, тобто виходить на сільську інфраструктуру. Історики С.В. Корновенко, В.М. Лазуренко зосереджуються також на соціально-організаційних основах селянських господарств [31], але обмежуються критерієм „заможності”, тобто термінологією 1920-х рр., яка згодом стала надбанням всієї радянської історіографії.

Таким чином, підсумовуючи короткий історіографічний огляд наукової літератури з історії соціально-економічних відносин в аграрному секторі України 1920-х рр., слід визнати зростання кількості праць та пошук нових методологічних підходів. Історики застосовують сучасні політологічні та соціологічні схеми і принципи пізнання історії (теорія модернізації, концепція тоталітаризму, цивілізаційні та формаційні підходи, методи соціальної історії). Історія повсякденного життя особистостей або соціальних

груп розглядається в контексті біографістики та політичної діяльності. Українська історіографія проблем повсякденності лише формується, перебуваючи на стадії концептуальної.

Методологія дослідження. Селянське господарство 20-х рр. ХХ ст. завжди було об'єктом статистично-економічних досліджень прикладного характеру, особливо з метою встановлення ставок грошової або натуральної форми оподаткування. Методики обстеження були відпрацьовані фахівцями, зайнятими в секторі сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР, та застосовані для упорядкування різних досліджень селянських господарств (бюджетних, весняних вибіркового спостережень за наявністю реманенту, розвитком посівних площ тощо). Їх результати опубліковані в статистичних довідниках, відтак є тим вагомим фактологічним матеріалом, який має стати базовим для вивчення. Статистика була прикладною, а методи статистичних досліджень були спрямовані на виявлення соціально-економічного типу селянських господарств із використанням упереджених ознак формаційного підходу (класова структура селянства, його майновий стан, використання найманої праці тощо). Так, А. Гайстер, аналізуючи наявність класів та соціальних груп на селі, вважав „процес розшарування” – капіталістичним, а селян-фермерів – „капіталістичними підприємцями” [32]. Він брав за основу найм робочої сили на термін від 20 до 50 днів або використання орендних відносин, відтак селянські господарства були для нього „дрібно капіталістичними”. На таких формаційно-класових засадах перебував і Л. Крицман, застосовуючи статистичні методи виявлення класової структури радянського села [33]. Вони не розглядали внутрішніх закономірностей функціонування селянських господарств, не з'ясували його повсякденних турбот, організації праці, а лише виявляли соціально-економічний тип для встановлення ставок оподаткування та подальшої уніфікації. Статистичні служби періоду непу займалися типологізацією господарств і приватних підприємств для стягнення суми податку, тому їхні методи мали виключно прикладний, а не науково-пізнавальний характер. Виявлені у такий спосіб соціально-професійні групи свідчили про відповідну структуру суспільства, зумовлену законами радянської влади про легалізацію приватного підприємництва. Для партійно-радянської номенклатури вони були „неупманами”, тобто власниками дрібних фабрик, кустарно-промислових майстерень, сільськогосподарських підприємств.

Соціально-економічна література 1920-х рр. про сільське господарство віддзеркалювала методологію висвітлення перспектив його розвитку через кооперацію або колективізацію. Фермерський шлях розглядали також, але з класових позицій, оскільки його вважали деструктивним із точки зору соціалізації суспільних форм життя в українському селі.

Досліджуючи повсякденне життя будь-якої соціальної групи, необхідно мати на увазі той факт, що її життєдіяльність значно ширша, якщо брати об'єкт у часі та просторі, і розмаїтіша, ніж той чи інший метод пізнання. Повсякденність є лише одним із методів вивчення соціальної історії, хоча водночас постає у якості самих соціальних відносин, тобто є об'єктом наукового дослідження. У зв'язку з цим селянство для історика також є теоретичною, узагальнюючою

категорією для з'ясування специфіки суспільного розвитку, а з іншого боку – не просто соціальною групою, а специфічним способом життя. Якщо застосувати методи цивілізаційного підходу, то селянство слід вивчати в контексті загального поступу людства разом з іншими групами.

Повсякденне життя селян має сезонний характер, зумовлене фазами сільськогосподарського виробництва, яке вирізняється від суто календарного принципу, тобто від формального хронологічного підходу, оскільки стосувалося організації праці та облаштування побуту. Висвітлення селянства та його господарської діяльності має бути справді діалектичним, тобто системним. Вся радянська історіографія побудована на класовому тлумаченні селянського господарства як дрібнотоварного, відтак капіталістичного, але така оцінка є теоретично обмеженою і методологічно неповноцінною. Застосовуючи метод науково-історичного пізнання соціальної історії, яким є поняття „повсякденність”, необхідно оперувати реальними фактами, постійно зосереджуючись на складових соціальної організації селянського господарства. Представники „організаційно-виробничої школи”, особливо О.В. Чаїнов, розглядали селянське господарство як сімейно-трудоу організацію. Селянин був дрібним сільськогосподарським виробником, котрий спирався на власний реманент і працю членів сім'ї, діяльність яких стосувалася насамперед задоволення споживчих потреб, а не виконання суспільних функцій чи державних повинностей. Останні вибудовують специфічний тип взаємин, що опосередковано впливає на господарство селян, які історично орієнтувалися на ринковий механізм економічних стосунків.

Форми повсякденної соціальної самоорганізації селян є не статичними, а передусім функціональними, тому що базуються на господарстві, складовою частиною якого був селянський двір. Селянське господарство 1920-х рр. – функціональне сімейно-трудоу об'єднання, а з іншого боку – і своєрідне сільськогосподарське приватне підприємство. Господарство, тобто повсякденні турботи, пов'язані з утриманням худоби, виготовленням реманенту, одягу, взуття, організацією праці на землі, забезпечувало споживчі потреби сім'ї та оплату різних податків, тобто зобов'язань перед державою та суспільством. Селянство та селянське господарство можна розглядати в контексті сімейного (селянського) двору, способу господарювання на землі, соціальної культури, виокремлюючи специфіку побуту та вірувань, суспільного статусу.

Селянське сімейне господарство становило основу соціальної організації, хоча його ототожнюють із терміном і водночас історичним явищем – дворі, але господарство могло мати декілька дворів (одружений старший син, двоє братів тощо). Двір був візитною карткою господаря, функціональною адміністративною одиницею в межах земельної громади. Господарство мало все-таки ознаки універсального економічного об'єднання, було об'єктом оподаткування, суб'єктом фінансово-кредитних відносин. Двір – не лише територія діяльності сімейної організації, а також своєрідна соціально-побутова інфраструктура, яка відзеркалювала можливості господарства. Власник

господарства був і головою двору, членами якого виступали дорослі та діти, працездатні та особи похилого віку. Існував розподіл праці та обов'язків, регламентованих громадським ладом села і кожної сім'ї.

Сімейне господарство (двір) в українському селі свідчило про рівень соціалізації селянського суспільства, виокремленого повсякденною організацією праці, традиціями, матеріальною культурою. Воно становило основу виробництва, відносин власності, розподілу і споживання, добробуту і власного, та почасті і суспільно-громадського престижу. Зосередившись на одній з перелічених ознак, ми не вичерпаємо цілого, не висвітливо виробничих та соціально-побутових функцій селянського господарства, яке діяло не лише у замкненому колі громади, вирізняючись сільськогосподарськими циклами, а також було суб'єктом економічного життя суспільства. Отже, враховуючи ці обставини, його необхідно розглядати як об'єкт повсякденного життя селян та їхньої соціальної організації, а також як суб'єкт суспільно-економічних відносин, що засвідчує статус селянства як суспільної групи та її права й обов'язки. Коли ми говоримо про селянське господарство, то насамперед маємо на увазі організацію праці та виробництва продукції, стан землеробства і тваринництва, наявність худоби (робочої і продуктивної), реманенту, тобто демонструємо економічні ознаки, які є базовими для висвітлення решти складових повсякденного життя.

Селян називають господарями землі. Заняття землеробством – не лише засіб існування, а також прадавня культура, яка має глибоку традицію. Двір і сім'я виявилися берегинями землеробської культури, школою підготовки до важкої та виснажливої праці, яка забезпечувала їх засобами існування, соціально-побутового оформлення. Власна праця та біологічно зумовлена необхідність продовження роду, регульовані релігійно-обрядовими факторами, надавали селянському дворові своєрідної келійності, який підкорявся не лише громаді, а також державно-політичним інституціям. Усталені в історіографії та побуті твердження про хуторянство, тобто про ізоляціонізм українських хліборобів, є помилковими, тому що автори подібних концепцій лише абсолютизували одну з функцій селянських господарств – їх сімейно-трудоу організацію. У зв'язку з цим селянське землекористування необхідно висвітлювати з точки зору організації праці на землі, матеріальної агрокультури, а не лише форм (колективне, індивідуальне), тобто важливо з'ясувати елементи повсякденного життя. Ізоляціонізм селян не був зумовлений архаїчністю їхнього укладу життя, повсякденними турботами, а також штучним відокремленням від соціальних джерел формування влади. Взаємини селян і влади були завжди напруженими, тому що їх використовували для зміцнення державних інститутів, унеможливаючи будь-який політичний вплив на них, а тим більше контроль за діями влади.

Повсякденність, зазвичай, ототожнюють із побутовістю, але для селянського господарства вона мала суттєві відмінності, хоча в окремих його галузях важко знайти межу, яка призупиняла суто виробничу діяльність та започатковувала побутові відносини. Підготовка посівного клину для льону або конопель,

догляд за ними та збір врожаю і переробка сировини належали до виробничої галузі рослинництва та землеробства, а виготовлення льоноволокна і згодом білизни, одягу та весільних рушників, яке припадало на зимові місяці, вважається елементами культури або матеріального побуту. Поєднання організації праці та виробництва з побутовими відносинами в межах селянського двору дозволяє розкрити особливості повсякденного життя основної одиниці – господарства, яке забезпечувало соціальне відтворення.

Селянська культура соціально зумовлена, тобто норми громадської поведінки мали визнавати всі, тому що вони стосувалися традицій обрядовості соціального самоврядування. Засновані на тісних сімейних і сусідських взаєминах, ці норми та вимоги набували своєрідних соціальних цінностей, успадкованих від попередників та культивованих до нових умов. Селянська культура належала до найконсервативнішого укладу духовної самоідентичності, яка оберігала себе від зовнішніх впливів і внутрішнього деструктиву. Культура села і селянська культура не збігалися, тому що співіснували як загальне і специфічне, особливо під час комунікації та радянської суспільної організації життя. Громадський устрій селянського життя стосувався переважно поземельних відносин, але через них впливав і на побут. Релігія об'єднувала всіх, гармонізовувала духовне життя селян, була гарантом соціальної стабільності. Поява більшовицьких закладів (клуби, хати-читальні, сільбуду тощо) свідчила про формування культури радянського села, тобто про становлення відповідної політико-ідеологічної інфраструктури влади. Школа для більшості селянської молоді не стала у 1920-х рр. елементом повсякденного життя, але її існування було фактом розвитку культури села. Для повсякденного життя селян організаційною була тоді церква, незважаючи на її відокремлення від держави, але вона залишалася складовою християнської (селянської) сімейно-побутової обрядовості.

Поняття „селянська культура” і „культура села” різнилися, тому що перша належала до традиційної духовної культури, соціально зумовленої, яка мала відповідний обрядовий статус та усталені цінності, що не підлягали мінливим змінам або кардинальним трансформаціям, а друга залежала від низки політичних, ідеологічних, ситуативних факторів. Вони виглядали штучними утвореннями, функціональні цінності яких сповідувало обмежене коло активістів.

Таким чином, досліджуючи повсякденне життя селян-фермерів необхідно зосереджуватися на сімейно-трудовій організації праці та виробництва, тобто селянського двору, який виступав основою виробничою одиницею, головним споживачем. Уклад життя селянського (фермерського) господарства відрізнявся від решти економічними та суто кількісними показниками, тому що селянин-фермер і селянин-середняк мали однотипну соціально-економічну структуру. Диференціація села і селянства, яка спостерігалася у 1920-х рр., стосувалася фінансово-економічних факторів (рівень кредитоспроможності, матеріальне споживання, наявність реманенту тощо), які не руйнували селянської культури, хоча позначилися на весільній обрядовості та сімейно-побутових відносинах.

Українське село 1920-х рр. характеризувалося наявністю декількох суперечливих процесів: штучного стримування фермеризації, надання ідеологічного підручтя соціально-економічній диференціації, одержавлення кооперації та колективізації пролетарських груп (майбутньої соціальної бази активістів-організаторів колгоспного ладу на селі). Фермеризація селянських господарств відбувалася шляхом реанімації зернового господарства за умов непу, коли держава частково стимулювала виробництво хлібних культур, надаючи кредити, матеріально-технічне забезпечення безпосередніх виробників сільгосппродукції, пільги в оподаткуванні, організовуючи її легальний збут через кооперативну мережу. Сімейне фермерське господарство, яке спеціалізувалося на виробництві зерна або продукції тваринництва, тісно співпрацювало із заснованими кооперативними товариствами. Їх поєднання було функціональним, а не суто організаційним, крім виробничої кооперації, яка мала ознаки кооперативних об'єднань. Кооперативні товариства виконували функцію реалізації продукції селян, а соціального захисту дуже обмежену – головним чином через цінову політику. Розвиток фермерських сімейних господарств відбувався стихійно. Соціально-економічна диференціація селянства, яку досліджують історики з формаційно-класової методології, відзеркалювала трансформацію селянських господарств у фермерські, тобто процес переростання пролетарсько-натурального укладу виробничої діяльності до виразного товарного виробництва. Ознаки підприємницької діяльності з'являлися тоді, коли сімейне фермерське господарство реалізовувало свою продукцію на ринок, а також використовувало задля її збільшення складну техніку, наймитів тощо. Колективізація, тобто одержавлення економічних відносин на селі, коли держава створювала політико-господарський та адміністративно-регулятивний механізм впливу на сільське господарство, стримувала фермеризацію.

Повсякденне життя сімейного (фермерського) господарства у 1920-х рр. – це не хроніка економічної діяльності та сімейно-побутових відносин, не просто функціонування відповідних соціально-культурницьких інфраструктур, які безумовно присутні, а взаємозумовленість форм організації виробництва та побуту, поєднання матеріального і духовного. Фермеризація, яка мала місце тоді в українському селі, має власний об'єкт і предмет дослідження, зумовлений специфікою еволюції організаційних форм селянських господарств, політичною системою влади, тобто витворений у статдодівниках і архівних джерелах за упередженими соціологічними технологіями пізнання. Для вивчення укладу життя селянських господарств необхідно використовувати складові методи повсякденності, тобто системного аналізу конкретних явищ і процесів, критичного перегляду пізнавальних методик за класоутворюючими ознаками.

Соціально-економічні ознаки фермерських селянських господарств. Література та статдодівники зафіксували різні класові та функціональні оцінки селянських господарств: „фермери”, „селяни-власники”, „сільські господарі”, „хазяї”, селянин-капіталіст”, „куркуль”. Їх об'єднували універсальними характеристиками – „дрібні товаровиробники” або

„капіталістичне підприємство” [34]. Переважав формаційний підхід, а також прикладний принцип статистично-економічних методів виявлення суб’єктів оподаткування. Дві якісні ознаки селянських господарств – „товаровиробники” та „підприємці”, крім прямого визначення „фермери”, засвідчували історичний факт існування специфічного сімейно-трудоного укладу повсякденного життя в українському селі. За переписом населення 1920 р., здійсненого вибірково, на території УСРР, як зазначав В.В. Калініченко, було 18,2 млн осіб сільської людності, а враховуючи поправки статистів, налічувалося близько 20 млн [30, 77]. Вони уособлювали переважно хліборобське населення, яке вирізнялося за організаційними формами господарювання та укладом життя, але не всі становили фермерські селянські господарства. У 1926 р., судячи зі статдодвідників, у сільських районах мешкало 23,6 млн осіб, які нерівномірно розподілялися у 54770 селах [35].

Для з’ясування чисельності фермерського типу селянських господарств важливо знати їхню динаміку протягом 1920-х рр. Вона була такою (табл. 1).

Таблиця 1 [36, 16–17]
Кількість селянських господарств в УСРР (у тис.)

Райони	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Полісся	490,0	504,0	515,5	526,0	532,7	542	544,1
Правобережжя	1177,5	1752,1	1765,2	1782,0	1787,9	1790,5	1801,8
Лівобережжя	1106,9	1116,4	1177,0	1202,5	1217,6	1226,3	1231,7
Степ	1418,3	1460,9	1503,1	1544,9	1576,5	1614,5	1634,2
Разом в Україні	4792,7	4873,4	4690,8	5055,4	5114,7	5173,8	5211,8

Виявляється, що соціально-економічна диференціація, тобто перехід селянських господарств із однієї групи до іншої, відбувався нерівномірно у регіонах України. За сім років на Поліссі їх кількість зросла на 55 тис., на Правобережжі – на 600 тис. з лишком, на Лівобережжі – лише на 125 тис., у Степу – на 200 тис. Для малоземельних поліських районів, пересічених лісами і болотами, зростання чисельності відбувалося шляхом дроблення селянських господарств, тобто там фактично спостерігалось пауперизація: населення зростало, а земельні ресурси залишалися сталими. Меліорація, яку тоді лише започаткували, не дала значного вивільнення земель. Збільшення чисельності селянських господарств на Правобережжі у 1923/24 р. на 400 тис. є загадковим, яке пояснюється, можливо, наслідками адмінреформи, а також наслідками здійснення соціалізації землі.

Статистичні довідники зафіксували форми землекористування в утворених земгромадах, тобто після землевпорядкування. Вони свідчать про своєрідні історичні та соціально-економічні характеристики регіонів, а з іншого боку – підкреслюють пріоритетність господарських форм. За даними Наркомзему УСРР, на січень 1929 р. селяни користувалися землею за общинною, подвірною, хутірною, відрубною та колективною формами, співвідношення яких виявилось таким (табл. 2).

Таблиця 2 [36, 10]
Форми селянського землекористування (у % до загальної кількості дворів)

Райони	Общинна	Подвірна	Хутірна	Відрубна	Колективна
Полісся	8,9	63,6	7,7	17,0	2,0
Правобережжя	0,2	84,4	1,3	9,1	4,9
Лівобережжя	23,6	59,6	1,9	12,6	2,2
Степ	32,2	59,4	0,4	1,3	3,9
Разом в Україні	20,7	66,2	1,4	6,7	3,7

Знаходимо пояснення кількісного зростання селянських господарств на Правобережжі, де община становила 0,2 %, відтак не існувало перешкод для їх дроблення. Основною формою господарювання все ж таки залишалося сімейно-трудове об’єднання – селянський двір. Разом із общинною формою вони становили те соціальне середовище, яке трансформувало перехід від однієї групи до іншої. Саме там спостерігалась фермеризація селянських господарств внаслідок сприятливого економічного клімату, створеного непом, а з іншого боку – спеціалізації сільськогосподарського виробництва, спричиненого поступовим розвитком внутрішнього та зовнішнього ринку. До статистичної розробки потрапило 1,3 млн дворів, тобто 25 %, але наявність 1,4 % хутірної та 6,7 % відрубної форм господарювання свідчить про класичний уклад фермерського типу.

Д о с л і д ж е н н я В.М. Качинського, яке він виклав у статті за 1925 р., спиралося на відомчу статистику Наркомзему, а стосувалося виключно зернового господарства. Він вважав, що райони з екстенсивним розвитком зернових культур є сприятливими для „зав’язки дрібноселянського фермерського капіталізму” [37]. Якщо не брати до уваги марксистської риторики, то слід визнати наявність перспектив для розвитку саме селянського фермерського господарства. До умов, які пришвидшували їх розвиток, він зарахував розширення зернового клину, дозвіл оренди, вивільнення земель державного фонду, наявність дешевої робочої сили та ринку збуту. У степових районах існували господарства, які мали понад 30 десятин під зерновими, а за врожайності 40-45 пудів давали 20 % „капіталістичного нагромадження”, тобто прибутку. В окремих селах Херсонщини господарств із посівами за 20 дес. налічувалося до 20 %, тобто кожне п’яте було фермерським. На Катеринославщині подібних господарств було 4,2 %, а до 1917 р. – 10,7 % [37, 98]. Господарства вирізнялися високою товарністю, значними обсягами реалізації зерна саме через ринок. Збут продукції становив у них до 65 % виробленої продукції, а натомість селяни купували промислово-побутові товари. Малопосівні селянські господарства не використовували всієї надільної землі з різних причин (відсутність реманенту, худоби), тому здавали в оренду, яка сприяла зміцненню фермерських господарств. В.М. Качинський вважав позитивною тенденцією розвитку „куркуля виробничого типу”, а не лихварського, тобто „фермера-хлібороба, міцного господаря, який розбудовує сільськогосподарське виробництво

об'єднанням зусиль своєї сім'ї і найманих робітників" [37, 112].

Встановлення питомої ваги саме фермерського типу селянських господарств шляхом виявлення їх зернової спеціалізації (товарність та посівна площа), методикою якої користувався В.М. Качинський, є дещо суб'єктивним і недостатнім показником. У 1925 р. 32,8 % товарної зернової маси реалізовували господарства з посівами 6 дес., а на одне господарство припадало 75 пудів, а решта значно менше [38]. Ми маємо справу з дрібними партіями зерна, які селяни вивозили на ринок, особливо малоземельні та малопосівні. Господарства високотоварні мали від 15 десятин і більше, тому зерновий напрям, який потребував переважно застосування робочої худоби і реманенту, менших капіталовкладень та затрат праці порівняно з технічними культурами, виявився справді перспективним для становлення фермерського селянського підприємництва.

Показники товарності не завжди можна використовувати для соціально-економічних характеристик фермерського сімейного господарства на стадії його формування. У 1920-х рр. товарність зернової продукції не перевищувала 25 %, тваринництва становила 30 %, а технічних культур – до 75 % [38, 31]. Реалізація продукції свідчила загалом про відродження сільськогосподарського виробництва, про становлення елементів розширеного відтворення, про співвідношення споживання та витрат на організацію самого виробництва. Класичні фермерські господарства обов'язково мали бути високотоварними, а в українському селі функціонував сімейний фермерський уклад, організаційну основу якого становив селянський двір. За підрахунками В.М. Качинського, а точніше його особистими спостереженнями, селянське господарство з 15-30 дес. під зерновими культурами вважалося фермерського типу. Для його повноцінного функціонування необхідно було мати відповідний рівень забезпечення робочою худобою, тобто живою тягловою робочою силою. Без робочої худоби протягом 1920-х рр. налічувалося від 39 до 47 % господарств, тобто майже половина, які не могли претендувати на статус фермерських, якщо навіть і мали достатньо землі; з однією одиницею робочої худоби була третина селянських дворів, що балансували на межі натурального укладу з високим рівнем внутрішнього споживання виробленої продукції. До категорії фермерських можна віднести ті господарства, у яких було три голови робочої худоби (2,2 %) або більше чотирьох – 1,3 % загальної чисельності селянських дворів [39, 82]. Необхідно також враховувати наявність реманенту, хоча його можна було взяти в оренду, власне як і землю тих селян, які виявилися неспроможними її обробити. Машинопостачанням забезпечували переважно середняцькі господарства, на які припадала половина придбаних машин, що зміцнювало їх технічну базу і сприяло фермеризації, особливо в степових районах. „Заможні” і „багаті” групи індивідуальних господарств – покупців сільгосптехніки – становили у 1927/28 р. 25 %. Вони мали також половину кредитних коштів саме на придбання техніки, хоча держава все-таки

дбала про радгоспно-колгоспний сектор, а не про зміцнення фермерських господарств. Забезпечення тракторами мало виразні ознаки класової політики економічного обмеження селян-фермерів. Наприклад, у 1924/25 р. було завезено 3208 тракторів в Україну, з них „поодиноким селянам” дісталось 45 машин, радгоспам й агробазам – 612, колгоспам – 07, МТТ – 1105, кредитним товариствам – 564, земельним громадам – 114 [39, 109], тобто тенденція зрозуміла. Недостатня кількість тракторів гальмувала трансформацію селянського господарства на шляху до фермерства, особливо на Півдні України, де були важкі чорноземні ґрунти, а використання робочої худоби означало щоденну виснажливу працю хлібороба упродовж весняних та осінніх місяців. Напередодні масової колективізації майже 2 % земельних громад мали від 22 до 27 га ораної землі на один двір [39, 102], тобто сімейно-трудова фермерська господарства справді потребували належного забезпечення технікою. Машинно-тракторні товариства фактично були державними, тому не поспішали надавати допомогу селянам-фермерам, яких вважали куркулями, хоча офіційна радянська статистика називали їх „дрібні товаровиробники” або „дрібнокапіталістичні господарства”.

Висвітлення диференціації селянських господарств органами державної статистики 1920-х рр. відбувалося за класовим принципом з орієнтацією на визначення ставок оподаткування (табл. 3).

Таблиця 3 [39, 85]

**Класовий склад селянства
(за даними динамічного обстеження 1927 р.)**

Райони	Пролетаріат	Напівпролетаріат	Звичайні товаровиробники	Дрібнокапіталістичні
Полісся	4,9	21,6	69,8	3,7
Правобережжя	9,3	25,6	62,5	2,6
Лівобережжя	5,9	16,1	72,3	5,7
Степ	8,0	18,1	69,6	4,4
Разом в Україні	7,5	20,4	68,0	4,1

Соціально-економічна диференціація супроводжувалася не різкою поляризацією села на дуже багатих і дуже бідних, а своєрідним підтягуванням напівпролетарських груп селянства до середнього рівня забезпечення. „Звичайні товаровиробники” становили більшість, яка прагнула розширення орних земель за рахунок оренди „маломіцних” господарств, тобто діяв принцип економічної рівноваги, стримуваний радянською владою. Якщо взяти за сто відсотків вартість усіх засобів виробництва у сільському господарстві УСРР 1920-х рр., то дрібним товаровиробникам належало у 1927 р. 82 %, а „дрібнокапіталістичним” – 11,2 % [39, 85]. Вони були основними виробниками сільськогосподарської продукції. Так звані, „дрібнокапіталістичні господарства” становили в УСРР 4,1 %, хоча на Лівобережжі – 5,7 %, тобто понад 200 тис. дворів із виразними ознаками сімейно-фермерських господарств. Ця категорія господарств вирізнялася добрим забезпеченням робочою худобою – у 2 рази було менше незабезпечених порівняно з „дрібними товаровиробниками”, а на один двір припадало понад 10 га ріллі та 9 га посівного клину [39, 86]. Вони майже не здавали землю в оренду,

але охоче орендували – 43 % з них обробляли орендні ділянки.

Селянські фермерські господарства створювали економічну базу для навчання своїх дітей і підвищення освіти. У них був значно вищим відсоток відвідування дітьми школи, письменних, учнів, тобто матеріальні статки сприяли навчанню і відповідній профорієнтації, хоча сільська молодь зосереджувалася переважно в педагогічних та сільськогосподарських вищих навчальних закладах.

1. Хрящева А.И. Группы и классы в крестьянстве. – М., 1926.
2. Хрящева А. Подъем крестьянского хозяйства // Экономическое обозрение. – 1923. – № 10.
3. Севастьянов В. От непа к коммунизму (Наши общественно-экономические уклады). – М., 1926.
4. Раевич Г. К вопросу о приемах изучения социально-экономических типов современной деревни // Вестник статистики. – 1927. – № 1.
5. Вольфсон М. Экономические формы СРСР. – 5-е изд. – М., Л., 1926.
6. Ларин Ю. Советская деревня. – М., 1924.
7. Крицман Л. О статистическом изучении классово-структуры советской деревни // На аграрном фронте. – 1927. – № 10; Крицман Л. Десять лет на аграрном фронте пролетарской революции // Там само. – № 11–12; Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне // Там само. – № 10; Азизян А. Характеристики сдающих и арендующих землю хозяйств (К изучению арендных отношений в советской деревне) // Там само. – № 10.
8. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6; Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Х.: ДВУ, 1923.
9. Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины: Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины: Сборник второй. – Харьков: Всеукр. Гос. Изд-во, 1921; Качинский В. Сельское хозяйство в пролетарской революции // Хозяйство Украины. – 1921. – 6 ноября; Социализация сельского хозяйства на Украине. – К.: Борьба, 1919.
10. Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. – М.; Л.: ГИЗ, 1929.; Крицман Л. О внутренних противоречиях крестьянского двора // На аграрном фронте. – 1929. – № 3; Левенштам М. До питання про диференціацію селянських господарств на Україні // Більшовик України. – 1928. – № 8; Терлецький Е. Диференціація українського крестьянства і колхозы // На аграрном фронте. – 1925. – № 2; Подвінський О. Капітали в сільському господарстві України й перспективи їхнього розвитку. – Х., 1929; Азизян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне. – М., Л.: Госиздат, 1928.
11. Подвинский А. Продукция и товарность сельского хозяйства Украины в 1913 году // Хозяйство Украины. – 1926. – № 11–12; Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства // Там само. – 1928. – № 10; Мышкис В.С. Баланс народного хозяйства Украины // Там само. – 1928.; № 5; Альтерман А.Я. Проблема товарности зернового хозяйства с социально-экономической точки зрения // Там само. – 1928. – № 6; Соловейчик В.М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР // Там само. – 1928. – № 10.
12. Студенский Г.А. Рента в крестьянском хозяйстве и принципы обложения. – М.: Центросоюз, 1925.
13. Студенский Г.А. Очерки по теории крестьянского хозяйства // Труды научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономики: Вып. VIII. – М., 1923.
14. Челинцев А.Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. – Харьков: Агрономия, 1919; Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920–1926 гг.). – М.: Книгосоюз, 1928; К методологии сельскохозяйственного микрорайонирования. – М.: Новая деревня, 1928; Русское сельское хозяйство перед революцией. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Новый агроном, 1928; Макаров Н.П. Организация сельского хозяйства. – М.: Экономическая жизнь, 1926, XX; Рыночное молочное хозяйство и кооперация. – М.: Книгосоюз, 1926.
15. Чайнов А.В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства (с предисловием Л. Крицмана). – М.: Новая деревня, 1924.
16. Чайнов А.В., Студенский Г. История бюджетных исследований. – Изд. 2-е, доп. – М.: ЦСУ, 1922. – IX.; Как организовать крестьянское хозяйство в нечерноземной полосе. – М., Л.: Госиздат, 1925; Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий: Из работ научно-исследоват. ин-та сельс.-хоз. экономики при Сельхоз. академии им. К. Тимирязева. – 2-е изд. – М.: Новая Москва, 1924; Организация крестьянского хозяйства: Из работ науч.-исследоват. ин-та сель-хоз. экономики в Москве. – М.: Кооперативное издательство, 1925.
17. Чайнов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – 2-е изд., заново перераб. и доп. – М.: Книгосоюз, 1927.
18. Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К.: Наукова думка, 1988; Социалистический образ жизни / Ред. кол. С.С. Вишневский, М.Н. Руткевич, Ж.Т. Тощенко. – М., 1984; Социальные показатели образа жизни советского общества / Отв. ред. И.В. Бестужев-Лада. – М.: Наука, 1980.
19. Павлова И.В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы // Вопросы истории. – 2001. – № 10.
20. Измозик В.С., Лебина Н.Б. Жилищный вопрос в быту ленинградской партийно-советской номенклатуры 1920–1930-х годов // Вопросы истории. – 2001. – № 4.
21. Сахаров А.Н. О новых подходах к истории России / Вопросы истории. – 2002. – № 8.
22. Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа: достижения, проблематика, перспективы // Отечественная история. – 1999. – № 1.
23. Шарапов Ю.П. Россия нэповская / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002 // Отечественная история. – 2003. – № 2.
24. Суворова Л.Н. За „фасадом” „военного коммунизма”: политическая и рыночная экономика / Отечественная история. – 1993. – № 4.
25. Россия нэповская / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002.
26. Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. – М.: Наука, 2000.
27. Марочко В.И. Українська селянська кооперация: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.
28. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): Історико-теоретичний аспект. – К., 2003.
29. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності в роки непу. – Харків, 2002.
30. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997.
31. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. – Черкаси: „Ваш Дім”, 2004.

32. Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне // На аграрном фронте. – 1927. – № 10.
33. Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни // На аграрном фронте. – 1927. – № 10; № 11–12.
34. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6; Мингулин И. Пути развития частного капитала. – М., Л., 1927; Філіповський. Розвідка з організації селянського господарства на Україні / Переклад з рос. Є. Плужника). – Х.: ДВУ, 1926; Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. – М.: Госиздат, 1929.
35. Україна: Статистичний щорічник на 1929 рік. – Х., 1929; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929.
36. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929.
37. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6.
38. Соловейчик В.М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10.
39. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. – Х., 1930.

Д.Г. Тихоненко, М.О. Горін

ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ҐРУНТІВ У ДЗЕРКАЛІ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕФОРМ

Актуалізація продовольчої, екологічної, аграрної, демографічної проблематики ставить в умовах земельної реформи в Україні завдання раціонального використання землі та підвищення родючості ґрунтів, невід'ємної частини БІОСФЕРИ, яка функціонує нині під усе зростаючим впливом людей, започаткувавши у свій час *техногенез* та формування *агросфери* у складі *антропосфери*. Екосоціально все відчутливішими стають масштабні деградаційні явища, започатковані вирубкамі лісів, степовими та лісовими пожежами (сьогодні горять заплавні торф'яники), оранкою схилів, запрудами річок, ненормованим випасом худоби та іншими хижачькими стосовно ґрунтово-ценотичних компонентів ландшафтів акціями. До нинішніх 1,5 млрд га рослинницького цеху приплюсовується така ж площа спустошених за всю історію *планетарного землеробства* земель, через що різко зменшилася чисельність більшості диких видів тварин і рослин, скоротилися площі природних екосистем, повністю зникли цілині степи (збереглася єдина в Європі латка в 200 га класичних лучних степів під Лебедином). Парадоксально, але у багатьох економічно відсталих країнах землеробство не є екоцидним [1-9].

Тут є над чим замислитися, що й роблять не вперше автори аналізом історії адаптування землероба до залежності ґрунтової родючості та потенційної врожайності від агротехнологій, економічних стимулів, екологічних та інших важливих імперативів [10-20]. Потреба врахування історичного досвіду вирішення продовольчої проблеми землеробсько-козацьким етносом на багатих чорнозем в умовах ризикованого землеробства, опанування методологією наповнення світової скарбниці такими звичними для українських селян

словами, як чорнозем, підзол, солонець у латинській транскрипції, загалом накопичення знань про ґрунт як найважливіше з біосферних утворень та основний засіб виробництва в народному (передусім сільському, де він є незамінним) господарстві стає усе більш нагальною. Україна, тривалий час перебуваючи в Російській, Австро-Угорській імперіях та Польщі, не фіксувала історії розвитку ґрунтознавства на рідних теренах, отже, ця сторінка залишається все ще нез'ясованою в освітянських програмах.

Дотримуючись умовного поділу історичного розвитку світового ґрунтознавства на етапи в рамках додокучаєвського, докучаєвського та післядокучаєвського періодів [21, 22], характерних і для України, автори у своїх розвідках роблять спроби синхронізувати їх, окрім беззаперечної ролі видатних науковців, передусім із загальноvizнаними історичними подіями, такими, як політичні реформи (земельні, аграрні тощо), соціально-економічні стимули, фінансовий та інший підтекст тощо.

Проблема дефіциту родючих ґрунтів та продовольства занурюється у сиву глибочинь тисячоліть практичного землеробства разом з вкоріненими там же витокami знань про ґрунти. У додокучаєвський період, ще в енеоліті, було закладено той міцний фундамент, на якому сформувалося у кінці позаминулого століття наукове ґрунтознавство, яке до цього було де-факто *землезнавством*. Вирощуючи 10 (а то й 100) тис. років культурні рослини, люди з давніх часів помітили незамінну роль ґрунту у цьому процесі, а отже, і в їхньому житті. Надбанням же наукової думки ця роль стала лише в епоху еллінів і дещо раніше в Індії та Китаї. Започатковане в суворих умовах гір з їх строкатим фіторозмаїттям, рільництво перетворилося у значно сприятливіших для цього заплавно-долинних ландшафтах Месопотамії та Єгипту з культового дійства на планетарний промисел, який далеко потіснив рибальство, мисливство, збирання ягід, грибів та кочове скотарство. Повенево-річкові води Нілу регулярно приносили навесні багатий поживними речовинами мулистий алювій, запліднюючи, згідно з міфом, богиню родючості Ізиду, яка народжувала восени ясні урожаї Єгипту, який не випадково називають дарунком Нілу (джерела першого в історії зрошуваного землеробства). Аналогічно господарювали халдеї та шумери, осушивши та розоравши у Дворіччі плавні Тигра та Євфрату, запровадивши у такий спосіб меліорацію – найдавнішу зі свідомих дій Соціуму на природу, що беззаперечно сприяла тоді окультурюванню екологічної обстановки у вкрай несприятливому для людей через дефіцит питної води, малярію та інші хвороби регіоні. Тоді ж з'явилися й перші (екологічні) оцінки якості ґрунтів – легкі, важкі (для обробітку), добрі або не зовсім (за врожаєм) тощо.

Сільгоспвикористання заплавлених земель Нілу не припинилося й до нині, бо 96 % території Єгипту – це пустелі й гори. Тисячоліттями тривало й культурне господарювання у Месопотамії, не спричиняючи екоцидної деградації ґрунтів, слугуючи взірцем тривалого окультурюючого впливу людей на ґрунти в процесі культивування корисних рослин. Показово, що впродовж тисячоліть від зорі рільництва інтенсивно використовувалися не ґрунти, а їх *анормальні* (В.В. Докучаєв) деривати і навіть *породи*, екологічною рисою яких було нарощування родючого профілю